

Elias, åskguden.

Ännu ett tillägg till »Olsmessa och Torsblot».

Af

N. E. Hammarstedt.

Väl kännande bristfälligheten i mitt material inser jag emellertid samtidigt, huru små mina utsikter äro att från den för mig tyvärr otillgängliga ryska folksedslitteraturen förkofra detta. Jag vågar därför att med det knappa förråd af uppgifter, som står mig till buds, till de utkast om S:t Olof och Tor, hvilka jag förut i denna tidskrift publicerat,¹ här foga ännu ett sådant. Detta står dock icke egentligen i direkt samband med S:t Olofskulden utan är fastmer egnadt att såsom en parallell eller sidogren fastställa den-
nas väsen och läggning.

Såsom bekant infaller hos ryssarne Eliasdagen icke, såsom hos oss, på den 17 april utan på den 20 juli — alltså åtta dagar före vår Olsmessa. Emellertid har — måhända på grund af sydligare klimatförhållanden — den 20 juli, Eliasdagen, erhållit samma vär-
dighet af skördehögtid som hos finnarne och hos oss den 29 juli, Olofsdagen. Enligt den ryske bonden »gör profeten Elias slut på sommaren och begynner skära säden».² Elias är skördens helgon eller skyddspatron. Men Elias är äfven den grekisk-katolska åskguden eller åskhelgonet. Denna uppfattning ansluter sig i själfva verket så förvånande nära till den bibliska framställningen, att man måste antaga en medveten afsikt i förläggandet af just den ebreiska profetens namn till skördetiden. Enligt första Konungaboken k. 17

¹ Fataburen 1915 s. 32 ff. och s. 89 ff.

² Yermoloff: Der Landwirtschaftliche Volkskalender, Leipzig 1905, s. 326.

v. 1 samt k. 18, hvarmed må jämföras Lukasevangeliet k. 4 v. 25 och Jakobsbrevet k. 5 v. 17, förmådde Elias framkalla och återhålla regn. Äfven behärskade han ljungelden, »elden från himmelen» såsom ses af första Konungaboken k. 18 v. 38 och andra Konungaboken k. 1 v. 9 ff., och hans hädanfärd från jorden skedde enligt denna senare bok k. 2 v. 11 på en brinnande vagn, dragen af två flammande hästar.

Det synes i allra högsta grad sannolikt, att, såsom senast Schraeder framhållit, Elias mycket tidigt inom den kristna kyrkan, och väl äfven i Orienten, inträdt såsom en företrädare för en hednisk gud. Den äldsta forngermanska diktningen sammanställer, såsom Grimm påvisar, Elias och den hedniska åskguden. Enligt Gylfaginning (k. 50) dödar Tor vid ragnarök midgårdssormen men faller själf, dödad af dennes gift. Enligt den på 800-talet författade tyska dikten Muspilli besegrar Elias vid världsundergången Antikrist men erhåller själf svåra sår. Hvilkendera af de två dikterna det är som ger den ursprungligare framställningen har här föga att betyda: hufvudsaken är att Tor och Elias motsvara hvarandra.

Såsom sagdt infaller i Ryssland Elias' dag på den 20 juli. Detta är äfven förhållandet i den tyska almanackan likasom ock i den danska och åtskilliga andra. Äfven hos oss betecknades under 1600-talet den 20 juli såsom Elias' dag, och det är först med 1700-talets ingång som man börjar förlägga Eliasdagen till den 17 april, alltså, märkligt nog, nära eller vid det gamla sommarhalfårets ingång. Emellertid synes Elias på det hela taget hafva varit ett i äldre tid för de germanska folken eller åtminstone för oss nordbor främmande kalenderhelgon, hvilket icke på något sätt inverkat på vår folkåskådning och folksed. Gå vi till de medeltida kalendarierna saknas ock i dem profetens namn alldeles, och detsamma är äfven förhållandet, för så vidt jag kunnat finna, med 15- och 1600-talens psalmbokskalendariet. Icke heller har jag anträffat någon beteckning för profeten å vare sig svenska, norska eller estniska kalenderstafvar. Elias synes således vara ett sent i vår kalender inkommet namn och i hvarje fall ett namn, hvarvid ingen särskild bemärkelse anknutits.

Det är ock icke på germanskt utan på slaviskt och af slaviskt inflytande påverkade områden som Elias framträder såsom på en gång årsväxtens och årsfruktsamhetens och samtidigt regnets och åskans gdom eller helgon. »S:t Eliasdagen, den 20 juli, när helgonet ofta höres dånande fara omkring i himmelen med sin eldvagn», säger Mackenzie Wallace, anförande ett ryskt talesätt.¹ Äfven hos magyarerna betraktas Elias såsom åskans herre, såsom dunderaren och blixtraren; dock kallas själfva ljungelden »gudspilen» (istennyila).² Åskhelgonet Elias' hedniska ursprung tyckes ock påtagligt angifvas af en magyarisk sägen, att Elias är skapad af djäfvulen, men väckt till lif af vår herre. Äfven hos ingrerna sammanställes Elias med åskans gud. »Helige Ukko, nådige fader, Elias, du helige herre, kom snart och besök oss!» lyder en i Ingermanland gjord uppteckning.³ Ja, ända bort till burjäterna har uppfattningen af profeten Elias såsom en på en blixtrande vagn farande åskgud spridt sig.⁴ Det har tydligen varit en trossats, som haft goda förutsättningar för att slå rot.

Hos Yermoloff anträffas följande ryska bondeuttryck och ordspråk, som beteckna Elias såsom väderleksgudomlighet: »Elias, profeten, far omkring i en vagn på himmelen», »profeten Elias försätter i fruktan», »Elias tillbakahåller med ett enda ord regnet eller låter det falla», »Elias behärskar ovädret, Elias skänker bröd».⁵ Från det invid Ladoga liggande guvernementet Olonets anför Schrader följande böner: »Nådige profet Elias, lugna den hiskliga stormen och skänk oss ljuf dagg!», samt särskildt på Georgsdagen för boskapen: »Nådige profet Elias, bevara min boskap och håll den öfver sommaren vid hälsa, så lofvar jag dig till din stora högtidsdag en tjur eller en gumse.»⁶ Det förtjänar påpekas, att Georgsdagen, den 23 april, enligt rysk folkuppfattning är sommarens ingångsdag, liksom hos oss Tiburtiusdagen, den 14 april, eller Valborgsdagen, den

¹ Mackenzie Wallace: Ryssland. Stockholm 1877, s. 84.

² Wlislocki: Volksglaube u. relig. Brauch der Magyaren. 1893. s. 105; 62; 93.

³ K. Krohn i Finnisch-Ugrische Forschungen IV. s. 236.

⁴ Bastian: Geographische u. Ethnologische Bilder. 1873. s. 401.

⁵ Yermoloff: anf. arb. s. 328.

⁶ O. Schrader: Die Indogermanen. Leipzig 1911. s. 140.

1 maj. I Karelen dracks ännu på 1500-talet, när vårsädet var sådt och på samma gång som andra fruktbarhetsriter utöfvades, Ukkos, åskgudens, bågare för »god väderlek och godt år», och hos liverna egde så sent som på 1600-talet ett oxoffer till åskguden rum vid plöjnings- och säningstiden. Af den sist anförda ryska bönen till Elias framgår alltså, att det egentligen endast är under sommaren som denne utöfvar och besitter sin makt. Eliasdagen afslutar, såsom vi sett, enligt den ryska bondekalendern sommaren. Åskguden, ärnings- och fruktsamhetsguden, är således äfven sommarens gud.

Innan vi öfvergå till det nyss antydda gums- eller tjuroffret på Eliasdagen, må ett annat offer på samma dag här omnämnas, nämligen brödoffret, hvilket, såsom jag i de föregående artiklarna om Olsmessa och Torsblot framhållit, flerstädes varit utmärkande för åskgudens kult likasom äfven för S:t Olofskulden. »Profeten Elias begynner att skära säden». På denna dag skall bröd af den nya skörden finnas på bordet. Detta är en allmän rysk bonderegeln, hvilken förekommer äfven hos polackerna, dock med den afvikelsen, att där på Eliasdagen i stället för skördebröd spisas en skördegröt.¹ — Bägge dessa rätter hafva hos oss förekommit vid skördekalaset. — I Ryssland har i många orter måltiden på Eliasdagen en utprägladt rituell karaktär. Till densamma skola alla bymännen lämna tillskott, och fattiga och tiggare skola därvid undfågnas med färskt bröd. Att skördekakans tillfaller de fattiga är en flerstädes, såsom t. ex. i Siebenbürgen och Schweiz, öfelig regel.² I Värmland kallades julkakan *fattigmanskaka* och gafs åt förste efter julen ankommande tiggare.³ De fattiga hafva under kyrkligt inflytande inträdt såsom makternas, de dödas eller gudarnes arftagare. Märkligt är dock, att enligt Ibn Fadhlän redan de hedniska Rûs vid sina offer gäfvö en del af offerköttet åt de fattiga.⁴

¹ Yermoloff: anf. arb. s. 329.

² Se t. ex. U. Jahn: Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht-1884. s. 248.

³ Se förf.: Säkaka och säöl s. 241 i Meddel. från Nordiska Museet 1903. Stockholm 1905.

⁴ V. Thomsen: Ryska rikets grundläggning. 1882. s. 40.

Likasom, såsom redan framhållits, Georgsdagen och Eliasdagen stå i ett visst samband, så torde ock hos ryssarne skörde-kakan på Eliasdagen stå eller ha stått i någon rapport med den kaka, som en helt i löf klädd fackelbärande yngling på Georgsdagen utbär på åkern och där nedlägger i jorden,¹ och som alltså väsentligt motsvarar den hos oss förekommande till julen bakade och vid sådden i åkern nedlagda såkakan. Den förmodan inställer sig ovillkorligt, att, likasom hos oss såkakan framställdes på julbordet och sedan förvarades till såningstiden, så har också en gång vid den hedniska skördefesten en skörde-kaka framställts åt fruktbarhets- och äringsguden, för att vid sådden hemtas från helgedomen och med utsädet nedläggas i jorden.² Jag har redan på något håll påpekat huru denna hypotes bäst förklarar, hvarför den åt Svantevit helgade skörde-kakan (Saxo bok 14) genom sin storlek kunde anses inverka på den kommande åringen.

En nödvändig rätt på Eliasdagen är jämte det färska brödet inom den ryska bykommunen ett stekt gumshufvud. Allmänt är uttrycket »Elias gumshorn», och i guvernementet Vologda lyder ett talesätt: »Till profeten Elias ett gumshufvud på bordet». Detta gumsoffer åt Elias, hvilket uppenbarligen är till sitt ursprung identiskt med det af mig förut i Fataburen (1915 s. 32 ff.) omtalade gumsoffret på S:t Olofsdagen, har ända in i senaste tid med förvånansvärdt ursprungliga och hedniska drag egt rum i vissa invid finska gränsen belägna orter i Ryssland. Sommaren 1907 bevittnade sålunda den bekante tyske fornforskaren Schrader en dylik högtid i byn Namojevo i guvernementet Olonets och lämnar därom en utförlig skildring.³ Jag lämnar här en så kortfattad sammanfattning som möjligt af densamma. Högtiden hålles på första efter Eliasdagen inträffande söndag, hvilken kallas »gumssöndagen». Till byns kapell framfördes på eftermiddagen tre eller fyra därtill förut utsedda gumsar, hvilka slaktades och styckades. Köttet nedfördes sedan till den invid liggande sjön Ukschosero och kokades där i tolf på stran-

¹ Mannhardt: Wald- u. Feldkulte. D. 1. 1875. s. 538 f. samt s. 317.

² Jfr Fataburen 1915. s. 37.

³ Anf. arb. s. 138 ff. Der Hammelssonntag i Indogerm. Forschungen, 26. s. 297 ff.

den uppställda kittlar. Detta utfördes af männen i byn; kvinnorna fingo endast närvara såsom åskådare. När köttet var färdigkokt, fördes det i kittlarna tillbaka och sattes framför de i kapellet uppställda helgonbilderna, hvarefter det röktes med rökelse, som antändes med glöd från de för kokningen uppgjorda eldarna. Härunder sjöngo barnen andliga sånger. Därpå försåldes köttet styckevis och fördes till hemmen för att där förtäras. Försäljningssumman tillföll kapellet. Författaren tillägger, att han senare fått veta, att i andra orter af guvernementet Olonets på Eliasdagen äfven tjuroffer bringas profeten, hvarvid, sedan prästen vigt köttet, en verklig offermåltid med åtföljande dryckeslag hålles på en äng. Gums- och tjuroffer omtalas ock hafva förekommit på Eliasdagen i guvernementet Arkangels norra område, i byn Vuokkiniemi. I den nära liggande byn Venehjärvi inträffar däremot gumsoffret den 15 augusti,¹ samma dag som i Ryssland den kyrkliga invigningen af förstlingsbröden af den nya skörden eger rum.² Såsom bynamnen visa ligga dessa orter inom af finsk (karelsk) befolkning bebodt område. Att Eliaskulten under 1700-talet äfven trängt inom Finlands gränser, framgår af protokollet vid en biskopsvisitation i Libelits i norra Karelen år 1748, vid hvilken kyrkoherden besvärade sig öfver att »en stor del, emot alle föreställningar och varningar, åhrligen infinna sig och med sina offer upwachta den här i Soknen befintliga Grekiska eller Ryska kyrkan tillika med de Grekiske Tros förwanterna 2-ne gångor om året i synnerhet, näml. 13:de dagen och Eliae dag eller den 20 Julii».³

Med mest utprägladt hedniskt kynne uppträder dock Eliaskulten hos Kaukasusfolken. Om osseterna förmäler Klaproth,⁴ att de åt Elias offra getter, anropande honom att göra deras åkrar fruktbara och skydda dem för hagelskurar. En person, som drabbats af blixten, prisa de lycklig och tro att Elias fört honom med sig; de efterlevande höja glädjerop och dansa omkring liket, i det de sjunga: »O, Elias, Elias, fjälltopparnas herre!» Invid grafven reses en stång

¹ Y. Blomstedt u. V. Suchsdorff: Karelische Gebäude. Helsingfors 1902, s. 133 f.

² Jfr Fataburen 1915 s. 36.

³ Medd. af dr Gabr. Nikander i Borgå.

⁴ J. H. v. Klaproth: Reise in den Kaukasus und nach Georgien 1812—14 d. 2. s. 601; 606. Jfr v. Klaproth: Resa på Caucasus. Stockholm 1830. s. 49—50.

med huden af en svart bock, ty på det sättet bringa de öfver hufvud taget Elias offer och dyrkan. Redan från år 1636 skänker oss den tyske resanden Adam Olearius¹ en märklig skildring af denna kult hos tjerkesserna, hvilken förtjänar att här utförligt återgifvas:

Fig. 1. Bockoffer hos tjerkesserna. Efter Adam Olearius.

Tjerkessernas (circassiernas) religion är så godt som alldeles hednisk. Visserligen låta de omskära sig och tro på en gud, men hafva hvarken skrift, präster eller kyrkor. Vid vissa tider förrätta de själfva sina offer. Särskildt på Elias dag, och likaså när någon

¹ Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse. Schleswig 1656. s. 743 f.

förnäm man dött, samla sig män och kvinnor ute på fältet, slakta en get (bock) till offer och skola, såsom man förtalde oss, därvid anställa ett narraktigt prof för att erfara, om djuret är dugligt till offer eller icke. De afskära nämligen pars genitalis och kasta den mot väggen eller inhägnaden. Blir den icke fasthängande utan faller genast ner, förklaras offret ovärdigt, och ett annat måste då slaktas; klibbar den åter fast, så är allt redo till offret. Skinnet blir då strax afdraget, utspärradt och fäst på en lång stång. Inför detta förrätta de offret, koka, steka och förtära köttet med hvarandra. Därpå uppträda några män och bedja, vända mot skinnet, en före, de andra efter. När bönen förrättats, gå kvinnorna därifrån. Männerna åter stanna, sätta sig åter ned och dricka sig ett godt rus i bragga och brännvin, så att de därvid ofta råka i lufven på hvarandra. Skinnet måste förblifva hängande på stängen ända tills det blir ersatt genom ett annat offer. En sådan gethud hafva vi, fortsätter författaren, påträffat under resan såväl till som från Terek ej långt från furstinnan Bikas boning, hvilken med hufvud och horn utspänd på ett svart kors och midtpå på fyra ställen genomskuren stod uppsatt på en lång stång, såsom ses å bifogade figur. De hade omgärdat stängen med ett litet stängsel, på det icke någon hund eller eljest något osnyggt måtte komma dit och orena helgedomen.

Jag kan här icke underlåta att påpeka, huru det anförda förfarandet med offerdjurets membrum genitale erinrar om lapparnes användning af den offerade rentjurens vid offret åt deras fruktsamhetsgud.¹ Egendomligt nog förekommer i åtskilliga uppsvenska landskap en sed, som i viss grad påminner om den tjerkesiska och möjligen skulle kunna vara en senare omdaning. Vid slakt bortskäres det broskartade bröstbensutskottet (processus xiphoideus) och kastas mot en vägg. Fastnar det, skola de personer, hvilkas namn samtidigt nännas, ingå hjonelag. Understrykas bör, att enligt Olearius' framställning offret och bönerna egnas offerdjurets på en stång upphängda hud. Här föreligger alltså ett sakramentalt offer: själfva offerdjuret är

¹ Jfr Graan: Relation o. s. v. Uppsala 1899. s. 66. Huru segt likartade riter kunnat hålla sig kvar, ser man af R. Andrees skildring af »das Bullenfest» i byarna i Braunschweig (Braunschweiger Volkskunde (1896) s. 227).

gudomligt. Så vidt man af källorna kan finna, har dock denna offerbock icke nått värdighet af himmels gudens (åskgudens) son med jordgudinnan, än mindre, såsom i det gamla Trakien, blifvit dramatiskt förmänskligad till den i en svart bockhud klädde äringens dämon och gud, hvilken bland andra namn erhöll namnet Dionysos. Jag hänvisar för öfrigt till min redan angifna uppsats Olsmässa och Torsblot s. 39 f.

Sammanställa vi Eliasoffret och S:t Olofsoffret, kan jag icke finna annat, än att vi i den offrade bocken, gumsen eller tjuren möta en så fullkomlig motsvarighet till den tjur, hvilken de grekiska folken för god äring vigde och offrade åt Zevs, som gärna kan tänkas. Särskildt framträder i de litterära källorna den finska Olofsgumsen, hvilken utsågs på våren, sedan icke fick klippas och vid skörden dödades och uppåts utan att något ben därvid fick skadas, fullkomligt såsom en äringdämon. Jag tvekar därför icke att på det i det föregående afhandlade, åt Elias, S:t Olof, Tor, Ukko m. fl. åsk- och äringsgudomligheter egnade djuroffret tillämpa professor M. Nilssons ord om den åt Zevs Sosipolis helgade tjuren, »dass wir hier ein Beispiel haben von einem Tier, das den Wachstumsgeist der Saat verkörpert».¹ Det är å ena sidan egentligen denna Tors-bockens egenkap af vegetationsdämon, som jag med dessa tre utkast i Fataburen om Olofsmessa och Eliaskult velat bevisa; å andra sidan har det varit min afsikt att påvisa skörde-såkakans — alltså också vår julkakas — nära förbindelse med åskgudens kult.

Till sist vill jag sammanfattningsvis framhålla, att för åsk- och fruktbarhetsguden otvifvelaktigt två med äringen förbundna årshögtider firats: en vid sänings- och en vid skördetiden och alltså skilda af ungefär ett tredjedels år. Den senare af dessa högtider fortlefver hos de slaviska folken i Eliasfesten, under det att den hos germanska folk uppgått i kyrkmässan (kirmes) och hos oss nordbor ombildats till S:t Olofsfesten. Det är ock otvifvelaktigt under inflytande västerifrån som Olofsfesten kommit till finnarne för att af dem vid deras inflyttning till vissa delar af Sverige återföras hit, under det att österifrån den motsvarande Eliaskulden i viss mån vunnit insteg hos de östligast boende finnarne.

¹ Griechische Feste (1906) s. 26.